

УДК 811.161.2'373.611

І. С. Попова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДЕРИВАТИ ВІД СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Розглядаються похідні від словосполучення як однієї з основних синтаксичних одиниць, подається їх класифікація.

Рассматриваются производные от словосочетания как одной из основных синтаксических единиц, подается их классификация.

The article deals with phrase derivatives regarded as one of the main syntactic units and provides their classification.

Мовленнєві ланцюги, безсумнівно, відрізняються й найрізноманітнішим характером своєї граматичної упорядкованості, і функціями, і ступенем інформативності, а отже, і лінгвістичної значущості. Це спричиняє і бажання, і нагальну необхідність детально описати синтаксичні одиниці, запропонувати оптимальну їх класифікацію, градувати їх за значущістю рівневих та функціональних параметрів. Отже, виходячи з об'єктивних характеристик і реальної сфери функціонування синтаксичних одиниць, можна, на наш погляд, запропонувати таку їх систему: **базові** синтаксичні одиниці, **основні**, **похідні** й **периферійні** з поділом останніх на **аналітичні** й **аналітико-пошукові**.

Базові одиниці, до яких відносимо слово й конструкцію, є субстанціональною базою всіх синтаксичних одиниць і виступають як найважливіша ланка системи основних синтаксичних одиниць (словоформи, словосполучення, словоз'єднання, речення, надфразної єдності, тексту). Звичайно, що деталізації підлягають й основні синтаксичні одиниці, які дають відповідний клас похідних.

Мета цієї статті – розглянути деривати від найпростішої й достатньо чітко детермінованої основної синтаксичної одиниці – словосполучення, залишаючись по можливості в межах власне синтаксису й суцільно граматичних (формальних) побудов.

В українському синтаксисі словосполучення класифікується за трьома основними параметрами: структурною організацією, типологією й семантико-синтаксичними відношеннями між його компонентами. Є й інші підстави, такі, наприклад, як особливості синтаксичного зв'язку в словосполученні та ступінь злитості його компонентів [7], синтаксичні функції цих компонентів [12] та ін., але будова, типологія та значення словосполучення – це його універсальні й найбільш значущі характеристики, описані в переважній більшості як спеціальних досліджень, так і праць методичного характеру. І вже відповідно тільки до цих параметрів можна сформулювати не одну сотню похідних від словосполучення синтаксичних одиниць найрізноманітнішого типу. Так, в академічному виданні української літературної мови описується 36 різновидів словосполучень за ведучими словами, які є повнозначними частинами мови [12, с. 59], але за умови більш

детальної класифікації лексико-граматичних розрядів слів таких різновидів виявляється вже, як мінімум, 88 [9, с. 26–29], і це, швидше всього, не межа. Кожний із п'яти типів словосполучень, сформованих за характером смислових відношень між компонентами цих конструкцій: атрибутивних, об'єктних, суб'єктних, обставинних та комплективних [7, с. 52] – представлений низкою підтипів, і тут теж, зрозуміло, можливі варіанти. Обставинні словосполучення, наприклад, можна конкретизувати відповідно до традиційних розрядів обставин: часу, місця, мети, причини, наслідку й под., – але можна взяти до уваги класифікацію обставин, запропоновану свого часу В. М. Нікітіним [11]. Тоді тільки обставинних словосполучень виявиться більше сорока. І справа тут не стільки в кількості відповідних похідних синтаксичних одиниць, яка за відомих тенденцій може виявитися неймовірно більшою, скільки у відсутності якихось підстав для регламентації вже виявлених, а тим більше можливих, існуючих, але ще не установлених чи не термінологізованих семантико-синтаксичних відношень між словами й конструкціями, які утворюють той чи той мовленнєвий ланцюг. На певного типу відношення вказують Ю. Д. Апресян [1], Н. Д. Арутюнова [2], В. В. Богданов [5], В. П. Манолова [8], І. О. Мельчук [10] та багато інших лінгвістів, і в кожного з них своя система, хоч чимось, але відмінна від того, що запропоновано іншими, у тому числі й кваліфікацією самих цих відношень як ситуативних ролей [4, с. 70] чи відмінкових ролей [3, с. 172]. Ось, наприклад, 26 семантичних відношень, виділених В. П. Маноловою: частини до цілого; належності; призначення; речовинності; адресата; процесу виробництва; супроводу; походження; складу; ознаки; сукупності; якості; кількості; часу; місця; змісту; простору; обмеження; причини й наслідку; мети; направленості; взаємності; способу дії; межі; відповідності; розміщення [8, с. 49–52]. І це тільки в реферативних текстах з електроніки, і це тільки погляд одного дослідника. Чи потрібно ставати на такий шлях у метамовних розробках? Думається, що ні. Оперативні синтаксичні категорії, як і категорії концептуальні, не повинні виходити за межі тих чи тих узагальнень, які визначають суть синтаксичного рівня мови, обмежуючи таким чином можливість досліджувати мовленнєві ланцюги з різних боків, із використанням різних процедур і різного теоретичного апарату, з настановою на виконання будь-яких завдань, які стоять перед мовознавцями. Отже, і похідні синтаксичні одиниці не можуть бути кінцевою, остаточною метамовною розробкою, що завершує синтаксичний аналіз, дає остаточної результату, якого, коли йдеться про мову, взагалі бути не може.

Похідні синтаксичні одиниці від словосполучення як основної синтаксичної одиниці, що виконує номінативну функцію й достатньо суворо детермінована в структурному плані, ми, таким чином, повинні, як нам видається, зорієнтувати на матеріальну організацію, побудову цієї синтаксичної конструкції, не конкретизуючи морфологічних і семантичних характеристик її компонентів, а отже, й обумовленої цими характеристиками специфіки словосполучення і як окремої синтаксичної одиниці, і як деякого утворення в середині того чи того мовленнєвого ланцюга, і як послідовності слів із комунікативним навантаженням, тобто речення чи навіть тексту. Класифікуємо деривати словосполучення ми так.

Перш за все словосполучення, як це й практикується в більшості досліджень із синтаксису української мови, поділяються на прості й складні. До простих словосполучень належать такі конструкції, які не включають у себе факультативних поширювачів і тому не можуть бути редуковані за наявного в них стрижневого компонента без руйнування відповідних словосполучень як синтаксичних одиниць чи зміни їх характеру, їх лінгвістичного статусу. Неможливість редукції при цьому

обумовлена, як правило, тим, що «зайві» пояснюючі слова вводяться до словосполучення з сильним синтаксичним зв'язком, як підрядним, так і сурядним. Простими словосполученнями, отже, є конструкції типу *холодний день*, *плавати в басейні*, *вивчити англійську мову* й под., оскільки усунення будь-якого слова з перших двох конструкцій ліквідує їх загалом як словосполучення, а в третій конструкції не можна усунути поширювач *англійську* (не говорять *Він вивчив мову*), і не можна її редукувати до словосполучення *англійська мова*, яке без стрижневого слова *вивчити* являє собою вже зовсім інше синтаксичне утворення.

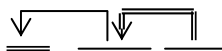
Складні словосполучення – це конструкції, які містять у собі факультативні поширювачі, що можуть бути усунені з словосполучення без його руйнування й зміни його типу. Наприклад, *дуже холодний день*; *вранці плавати в нашому басейні*; *протягом одного року вивчити англійську мову*. Можна з першої конструкції усунути слово *дуже*, з другої – *вранці* й *нашому* або *в нашому басейні*, з третьої – *протягом одного року*. Редуковані в такий спосіб конструкції залишають словосполученнями без будь-яких змін у їх типології за стрижневим словом.

Прості словосполучення можна поділити на двокомпонентні (елементарні) і багатокомпонентні. Перші з них далі аналізуються в термінах не синтаксичного, а інших рівнів структури мови залежно від поставлених і виконуваних дослідником завдань. Багатокомпонентні прості словосполучення ми розбиваємо на дві підмножини: базові багатокомпонентні прості словосполучення й комбіновані багатокомпонентні прості словосполучення. Перші побудовані за базовими моделями відповідних конструкцій, які лежать в основі більш складних конструктивних утворень у межах простого, нескорочуваного словосполучення. Таких моделей шість:

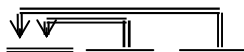
1. Просте словосполучення з двома сильними послідовними зв'язками: *навчитися красивим манерам*

2. Просте словосполучення з слабким і сильним послідовним зв'язком: *дівчина високого росту*

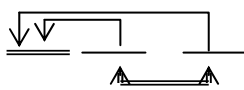
3. Просте словосполучення з двома сильними паралельними зв'язками: *обрати старостою відмінника*

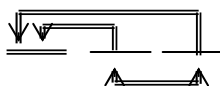
4. Просте словосполучення з слабким і сильним послідовним зв'язком: *подарувати нареченій обручку*

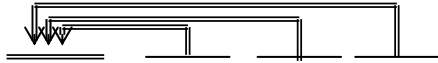
5. Просте словосполучення з сильним сурядним зв'язком: *відпочивати або в червні, або в липні*

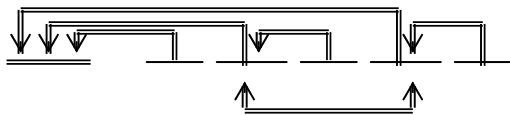
6. Просте словосполучення з сильним підрядним і сурядним зв'язком: *співати й романси, й частушки*

Комбіновані прості багатоконпонентні словосполучення являють собою різні комбінації конструкцій, побудованих за базовими моделями, і тут можна вказати на три варіанти таких комбінацій: доповнення базової моделі новими її компонентами з тим же синтаксичним зв'язком; контамінацію різних базових моделей; поєднання двох перших комбінацій, тобто доповнення й контамінації базових моделей. Так, третю з базових моделей можна доповнити, наприклад, так: *переслати документи з ректорату в деканат*

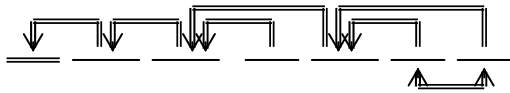

Приклад контамінації різних базових моделей: *навчити студентів або англійській мові, або хорошим манерам*

(контамінація першої, третьої й шостої базових моделей).

А ось ілюстрація поєднання доповнення й контамінації: *зробити спробу навчити студентів як англійській, так і німецькій мові*

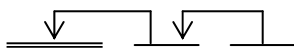

(доповнена перша базова модель, яка у свою чергу контамінована з третьою й п'ятою).

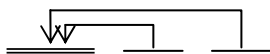
Відзначимо принагідно, що не всі теоретично можливі комбінації базових моделей багатоконпонентного простого словосполучення через ті чи ті причини реалізуються в практичному мовленні, але це знову ж таки проблема, яка виходить за межі власне синтаксису, як і подальша конкретизація всіх функціонуючих деривативів, а відповідно й похідних синтаксичних одиниць від простого словосполучення.

Складне словосполучення, як і багатоконпонентне просте, теж поділяється на базові й комбіновані, а деривати цієї конструкції аналогічні тому, що ми тільки що описали, з однією лише різницею. Складне словосполучення індиферентне до маркування сильного синтаксичного зв'язку, і тому ця конструкція може бути представлена не шістьма, а лише трьома базовими моделями. Ось вони.

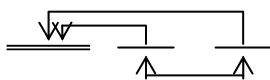
1. Складне словосполучення з послідовним зв'язком: *надзвичайно цікава книга*

2. Складне словосполучення з паралельним зв'язком: *цікава книга з ілюстраціями*

3. Складне словосполучення з супідрядним зв'язком: *цікава й потрібна книга*

Що стосується різних комбінацій базових моделей складного словосполучення, то ці комбінації значно різноманітніші, ніж ті, які мають місце в межах словосполучення простого. І це цілком природно, тому що конструювання складних словосполучень не пов'язане з якимись системними, передбаченими нормами грама-

тики української мови обмеженнями ні на обсяг цієї конструкції, тобто кількість її складників, ні на їх морфологічні характеристики в плані, скажімо, належності до тієї чи тієї частини мови, ні на особливості семантико-граматичних відношень відповідних мовленнєвих ланцюгів і їх фрагментів, які теж можуть бути якимись словосполученнями. Однак загальні принципи комбінування трьох базових моделей у середині однієї синтаксичної конструкції абсолютно ті ж, що й у простому багатокомпонентному словосполученні. Це доповнення, контамінація й поєднання в будь-яких комбінаціях, які допускаються мовою й регулюються здоровим глуздом, із використанням різних, у тому числі й сильних або позасистемних, синтаксичних зв'язків, а в разі необхідності й з використанням еліпсису, якщо цього потребує стилістика комунікації. Наводимо приклад дефініції угорської мови, запропонованої в енциклопедії «Українська мова», який демонструє повний набір компонентів словосполучення:

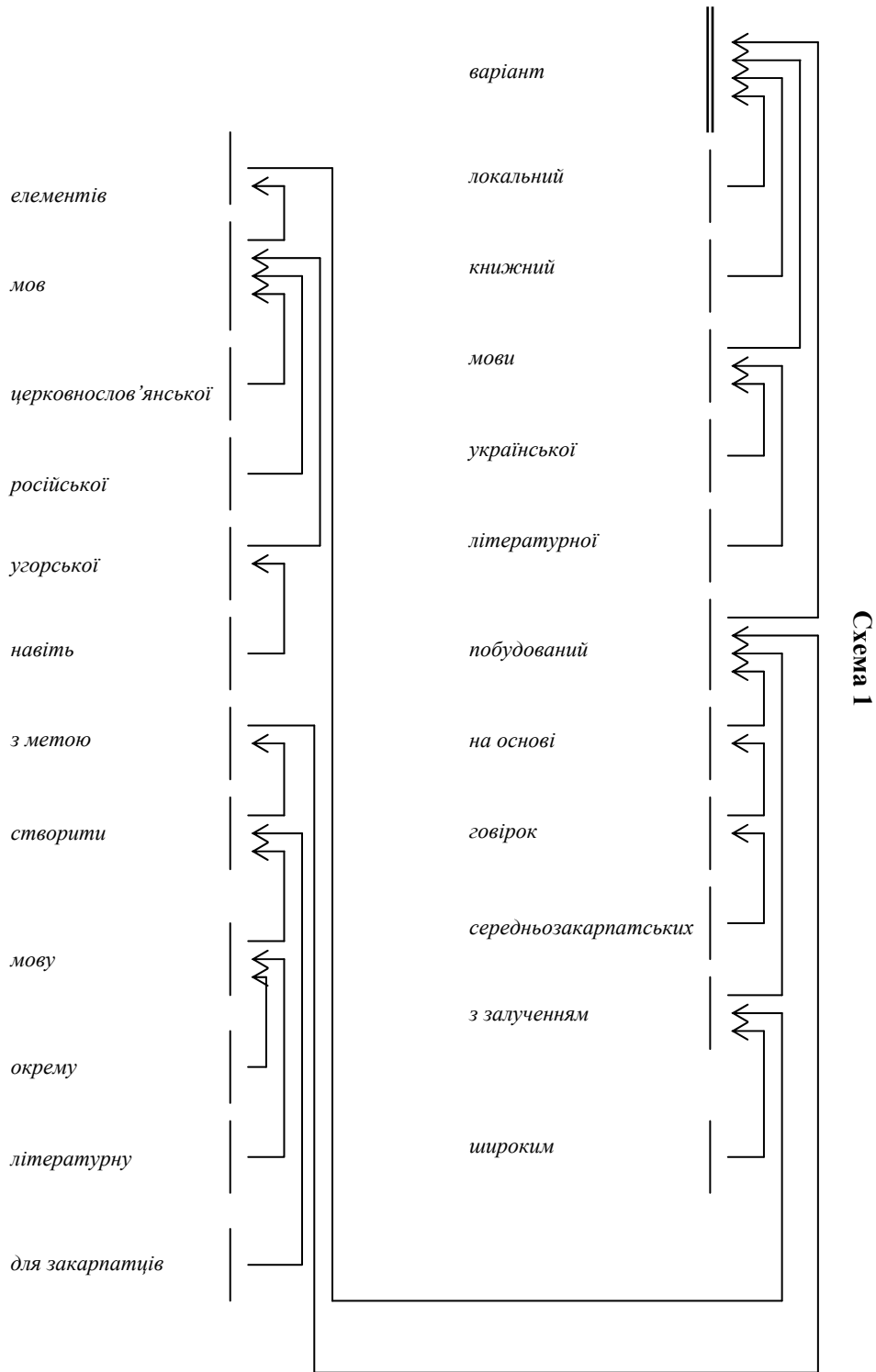
– *локальний книжний варіант української літературної мови, побудований на основі середньозакарпатських говірок з широким залученням елементів церковнослов'янської, російської і навіть угорської мов з метою створити окрему літературну мову для закарпатців* [13, с. 642].

Являє вона собою складне словосполучення, побудоване з 25 повнозначних слів за моделлю, яка відображена на схемі 1 (див. стор. 250).

Наявні в цьому графі всі варіанти комбінацій базових моделей: доповнення другої (*локальний книжний варіант мови*), першої (*побудований на основі елементів мов*) і третьої (*церковнослов'янської, російської і угорської мов*) базових моделей, контамінація трьох цих моделей, оскільки відзначений сам факт їх наявності й доповнення, а отже, і поєднання. Можуть бути при цьому як менш, так і більш складні синтаксичні утворення, які являють собою складне словосполучення.

Загальну схему класифікації словосполучень у термінах похідних від нього синтаксичних одиниць ми подаємо на стор. 251 (див. схему 2).

Подальша конкретизація виділених нами типів словосполучення й поставлених їм у відповідність похідних синтаксичних одиниць пов'язана буде, як ми вже відзначили, з виконанням тих чи тих завдань і, вірогідно, вимагатиме виходу за межі власне синтаксичного рівня структури мови. Така конкретизація буде базуватися на ще більш деталізованій системі синтаксичних одиниць, яку можна кваліфікувати як комплекс одиниць спеціальних, тобто таких, які, як відзначено в словниковій статті до слова **спеціальний** у Великому тлумачному словнику сучасної української мови, призначені виключно для когось, чого-небудь, які мають особливе призначення [6, с. 1364]. Відносно словосполучень як спеціальних синтаксичних одиниць можуть бути вже згадані їх типи, а також семантико-синтаксичні об'єднання або, якщо не виходити за межі синтаксису, такі, скажімо, об'єднання, як словосполучення, утворені на основі того чи того підрядного синтаксичного зв'язку (узгодження, прилягання) або як група підмета, група присудка, група додатка й под., які конкретизують синтаксичні функції стрижневого слова відповідного словосполучення, а отже, і позицію цієї конструкції в реченні. Якихось жорстких регламентацій на систему спеціальних синтаксичних одиниць накладати, як ми вважаємо, не слід. Актуальним може виявитися будь-який, навіть найнесподіваніший аспект як плану вираження, так і плану змісту природної людської мови загалом й української мови зокрема, і дослідницьких обмежень у лінгвіста не повинно бути. Тому не повинна бути закритою й побудована нами схема.

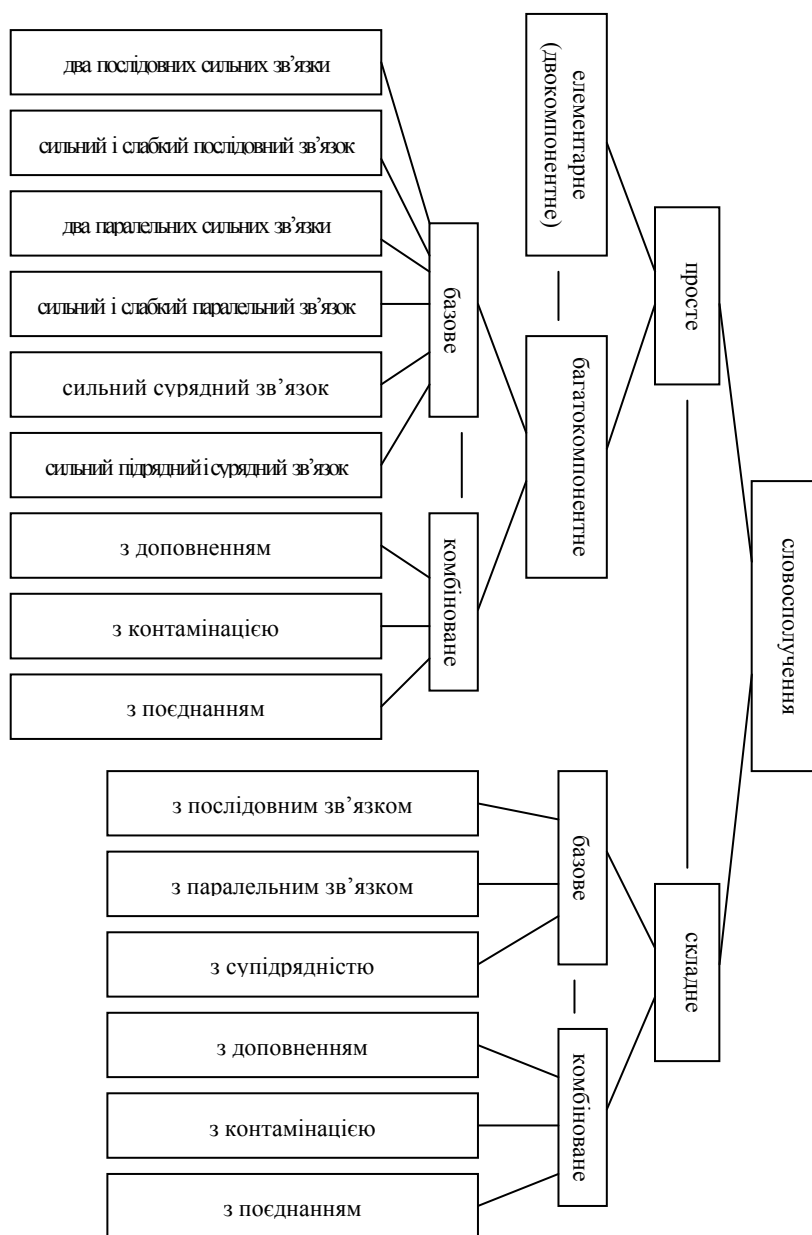

Схема 2

Бібліографічні посилання

1. **Апресян Ю. Д.** Лексическая семантика / Ю. Д. Апредин. – М. : Наука, 1974. – 367 с.
2. **Арутюнова Н. Д.** Предложение и его смысл : Логико-семантические проблемы / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 384 с.
3. **Богданов В. В.** Моделирование семантики предложения / В. В. Богданов // Прикладное языкознание. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 1996. – С. 161–200.
4. **Богданов В. В.** Речевое общение. Прагматическая и семантические аспекты : учеб. пособие / В. В. Богданов. – Л. : ЛГУ, 1990. – 88 с.
5. **Богданов В. В.** Семантико-синтаксическая организация предложения / В. В. Богданов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1977. – 206 с.
6. **Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.)** / уклад. і головн. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
7. **Загнітко А. П.** Теоретична граматики української мови. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк: Дон ДУ, 2001. – 662 с.
8. **Манолова В. П.** Статистическое исследование синтагм русского языка (на материале реферативных журналов по электронике) / Манолова В. П. // Электронные вычислительные машины. – М. : ИТМ и ВТ АН СССР, 1966. – С. 78–82.
9. **Меншиков І. І.** Структура словосполучення в сучасній українській літературній мові / І. І. Меншиков, І. С. Попова. – Д. : РВВ ДДУ, 2000. – 36 с.
10. **Мельчук І. А.** Опыт теории лингвистических моделей «смысл ↔ текст» / І. А. Мельчук. – М. : Наука, 1974. – 314 с.
11. **Микитин В. М.** Разряды обстоятельств в современном русском языке : пособие по спецкурсу / В. М. Микитин. – Рязань : Изд-во Рязан. пед. ин-та, 1973. – 118 с.
12. **Сучасна українська літературна мова. Синтаксис** / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – 516 с.
13. **Українська мова. Енциклопедія** / за ред. В. М. Русанівського, О. О. Тараненка. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.

Надійшла до редколегії 11.06.09